9-тақырып

САЙЛАУ ЖӘНЕ САЙЛАУ ЖҮЙЕЛЕРІ

1. Сайлау демократияның міндетті шарты ретінде.
2. Сайлау жүйелерінің мәні мен негізгі түрлері.
3. Қазіргі Қазақстанның сайлау жүйесі.

1. Сайлау демократияның міндетті шарты ретінде

Сайлау – қазіргі саясаттың маңызды компоненті. Сайлау азаматтардың саяси еркін білдіру негізінде билік органдарын қалыптастыру тәсілі.

Сайлау нәтижесінде сайланған кандидаттарға билік өкілеттігі беріледі. Сайлау мемлекеттік билік органдарын қалыптастыру үшін де, басқа да демократиялық ұйымдарда қолданылады. Сонымен бірге ол партияларда, кәсіподақтарда, ерікті қауымдастықтарда, кооперативтерде, акционерлік қоғамдарда да көрініс табады.

Сайлау – қоғамдық өмірде жиі кездесетін құбылыс, себебі олар әртүрлі институттар мен басқару деңгейлеріне таралады.

Сайлау науқаны – алдағы сайлауда электораттың дауысын барынша көп жинау үшін сайланбалы лауазымдарға кандидаттар мен олардың партиялары сайлау технологияларын пайдаланып, үгіт-насихат іс-шараларын жүзеге асыратын кезең. Сайлау науқаны арнайы заңмен реттеледі. Әдетте сайлау жарияланған кезден бастап тыныштық күніне дейін жалғасады. Тыныштық күні деп сайлауға бір күн қалғанда сайлаушылар еркін ойланып, таңдау жасауы үшін үгіт-насихат тоқтаған күнді атайды.

Сайлау технологиялары сайлауда жеңіске жетуге қажетті саяси жарнама, PR, имиджмейкинг, спичрайтинг, консалтинг, праймериз, дебат, үгіт-насихат, іс-шаралар ұйымдастыру сияқты көптеген әдіс-тәсілдер кешенін құрайды.

Демократиялық сайлаудың негізгі принциптері

Демократиялық сайлау жүйесі мынадай негізгі принциптерді қамтиды:

Сайлаушылардың теңдігі – әрбір сайлаушы өзінің әлеуметтік мәртебесі мен өзге де ережелеріне қарамастан, дауыс беру кезінде тек бір ғана дауысқа ие.

Сайлау бостандығы – сайлаушыларға, белсенділерге, сайлауды ұйымдастырушылар мен кандидаттарға саяси, экономикалық, әкімшілік, психологиялық, дене және өзге де қысым түрлерінің болмауы.

Дауыс беру құпиясы – сайлаушының ерік білдіруіне бақылауды болдырмау. Әрбір сайлаушыға дауыс беруге арналған арнайы кабинада жеке-дара дербес таңдау жасауы үшін тиісті жағдайлар жасалуы тиіс. Бұл ретте осы таңдаудың нәтижелері біреуге белгілі болмауы керек (1789 жылы Францияда алғаш рет жасырын дауыс беру енгізілді).

Баламалы кандидаттардың болуы – сайлауға кемінде екі кандидат (партия) қатысуы тиіс. Бұл ретте әрбір кандидат өзінің қоғамдық мәселелерді шешу бағдарламасын ұсынады.

Тікелей дауыс беру – сайлаушы тікелей шешім қабылдайды және нақты кандидатқа немесе партияға өз дауысын береді. Сайлаушы мен кандидат арасында делдал болмауы тиіс. Егер сайлаушы таңдаушыларды немесе кандидатты тікелей сайлайтын арнайы органды таңдаса, онда мұндай сайлау жанама деп аталады. Мысалы, парламент республикасында, жоғарыда айтылғандай, президентті тікелей парламент сайлайды, ал сайлаушылардың негізгі бөлігі сайлауға жанама қатысы бар.

Сайлаушылардың дауысы үшін бәсекелі күресте мүмкіндіктердің теңдігі – әрбір кандидатқа сайлауда сайлаушылардың дауысы үшін күресуге тең жағдайлар мен ресурстар (материалдық, ақпараттық және т. б.) берілуі тиіс.

Сайлаудың мерзімділігі мен жүйелілігі – сайлаушылар өз өкілдерін бақылауға мүмкіндігі болуы шарт: сенімді ақтамағандарды биліктен шеттету, ең лайықтыларды анықтау және таңдау.

Сайлау құқығы

Жалпыға бірдей сайлау құқығы – жынысына, ұлттық, сыныптық және өзге де қатыстылығына, табыс пен білім деңгейіне,

идеологиялық сеніміне қарамастан, белгілі бір жасқа жеткен елдің әрбір азаматы сайлауға қатысуға құқылы.

Бәсең сайлау құқығы – Қазақстан азаматтарының ҚР Президенті, ҚР Парламентінің, мәслихаттардың депутаты болып сайлану құқығы.

Төте сайлау құқығы – Республика Президентін, Парламент Мәжілісінің және мәслихаттардың депутаттарын азаматтар тікелей сайлайды.

Жанама сайлау құқығы – Парламент Сенатының депутаттарын сайлауға таңдаушылар – мәслихаттардың депутаты болатын ел азаматтары ғана қатысады.

2. Сайлау жүйелерінің мәні мен негізгі түрлері

Сайлау жүйесі – азаматтардың мемлекеттік лауазымдарға заңды түрде сайлануын, сайлаушылар мен таңдаушылардың дауыс беру арқылы өкілетті билік органдарын қалыптастыруды қамтамасыз ететін және реттейтін сайлау туралы ережелер, өткізу әдістері, дауыс беру нәтижелерін есептеп шығару жолдары, сондай-ақ құқықтық нормалар жиынтығы.

Сайлау жүйесінің үш негізгі түрі бар: мажоритарлық, пропорционалды және аралас.

Мажоритарлық жүйе кезінде депутаттар бөлінген бір мандатты округтер бойынша сайланады. Бір округтен бірнеше кандидаттан бір депутат сайланады.

Тепе-тең жүйе кезінде сайлау партиялық тізімдер бойынша өткізіледі және Парламенттегі орындар әр партия үшін берілген сайлаушылардың дауыстарына тепе-тең бөлінеді.

Аралас жүйе мажоритарлық және пропорционалды жүйелердің элементтерін біріктіреді.

Саяси ғылыми әдебиеттерде сайлау жүйесін түсінудің екі тәсілі бар: кең және тар.

Кең мағынада сайлау жүйесі азаматтардың сайлау құқықтарын іске асыру арқылы мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарын қалыптастыруға байланысты түзілетін қоғамдық қатынастардың жиынтығы ретінде түсініледі. Мұндай

тәсілде сайлау жүйесі азаматтардың сайлауға қатысу қағидаттары мен шарттарын, оларды тағайындау, дайындау және өткізу тәртібін, сайлау процесі субъектілерінің шеңберін, дауыс беру қорытындыларын белгілеу және сайлау нәтижелерін айқындау қағидаларын қамтиды.

Сайлау жүйесі кең мағынада, шын мәнінде, сайлауды дайындау жөніндегі қызметті білдіретін, сайлауды тағайындау туралы шешім ресми жарияланған күннен бастап, сайлауды ұйымдастырушы комиссия оларды өткізуге бөлінген бюджет қаражатының жұмсалуы туралы есеп берген күнге дейінгі кезеңде жүзеге асырылатын сайлау науқанымен теңдестіріледі. Осы себепті сайлау жүйесі ұғымын кең мағынада пайдаланудың ақталуы екіталай.

Сайлау жүйесін тар түсіну әдетте сайлауда дауыс беру қорытындыларын анықтау және жеңімпазды анықтау әдістерімен (тәсілдерімен) байланысады әрі оның көмегімен сайлаудың қорытынды сатысындағы сайлау науқанының нәтижелері анықталатын өзіндік заңдық формула ретінде қаралады.

Мажоритарлық сайлау жүйесі

Мажоритарлық жүйе (франц. majorite – көпшілік) – сайлаушылардың көпшілік дауысына (салыстырмалы немесе абсолюттік) берілген кандидат сайланған болып есептелетін ең көп таралған сайлау жүйелерінің бірі.

Мажоритарлық жүйенің мәні – сайлау өткізілетін аумақты сайлаушылар қандай да бір кандидаттарға дербес дауыс беретін сайлау округтеріне бөлу. Кандидатқа (кандидаттарға егер сайлау көп мандатты сайлау округтері бойынша өткізілетін болса) сайлау үшін дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың көпшілік дауысын жинау қажет. Заң тұрғысынан алғанда, мажоритарлық сайлау жүйесі оны алқалы органдар мен жекелеген лауазымды тұлғаларды сайлау үшін пайдалануға мүмкіндік беретін әмбебап қолдануымен ерекшеленеді. Осы сайлау жүйесінде азаматтар бәсең сайлау құқығын қолданып, кандидаттыққа өзін-өзі ұсына алады. Депутаттардың (сайланбалы лауазымды адамдардың) өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтатуға негізделген бос мандаттарды құру кезінде жаңа (қосымша, мерзімінен бұрын немесе қайта) сайлау өткізу міндетті болады.

Мажоритарлық сайлау жүйесі әртүрлі. Құрылатын сайлау округтеріне байланысты бірыңғай сайлау округі, бір мандатты және көп мандатты сайлау округтері бойынша дауыс беруді көздейтін мажоритарлық сайлау жүйелері ерекшеленеді. Мемлекеттік биліктің заңнамалық (өкілді) органдарының, муниципалдық құрылымдардың өкілді органдарының депутаттарын сайлау кезінде не бір мандатты, не көп мандатты сайлау округтері қолданылады. Бұл ретте бір көп мандатты сайлау округіне келетін мандаттардың ең көп саны бестен аспауы тиіс. Сонымен бірге осы шектеу ауылдық елді мекеннің жергілікті өзін-өзі басқару, сондай-ақ көп мандатты сайлау округінің шекаралары сайлау учаскесінің шекараларымен сәйкес келетін өзге де муниципалдық білім беру органдарына сайлауда қолданылмайды.

Салыстырмалы, абсолюттік және білікті көпшіліктің мажоритарлы жүйелері болуымен сипатталады.

Салыстырмалы көпшілік жүйесі сайлау үшін басқа кандидаттарға қатысты сайлаушылардың ең көп дауысын жинау талап етілетіндіктен туындайды. Ол мемлекеттік биліктің заң шығарушы (өкілетті) органдарының, муниципалдық құрылымдардың өкілетті органдарының депутаттарының сайлауында, сондай-ақ муниципалдық құрылымдар басшыларының сайлауында қолданылуы мүмкін.

Кандидатты сайлау үшін абсолюттік көпшілік жүйесі кезінде ол дауыс беруге қатысқан сайлаушылар санының жартысынан астамын алуы қажет. Егер кандидаттардың бірде-біреуі осындай дауыс санын жинай алмаса, сайлаудың бірінші турында сайлаушылардың ең көп дауыс саны берілген екі кандидат бойынша қайта дауыс беру өткізіледі. Екінші турда жеңіске жету үшін мұндай жүйені пайдалану кезінде дауыстардың салыстырмалы көпшілігін жинау жеткілікті.

Білікті көпшілік жүйесі өте сирек кездеседі. Ол сайлауда жеңіске жету үшін дауыстардың қандай да бір көпшілігін жинап қана қоймай, заңда (кемінде 1/3, 2/3, 3/4) дауыс берген сайлаушылар санының басым көпшілігін жинау қажет екеніне негізделеді.

Пропорционалды сайлау жүйесі – парламенттегі депутаттық орындар (мандат) саяси партиялардың жинаған дауыстарына сәйкес бөлінеді. Пропорционалды сайлау жүйесіне сәйкес, өкілді

органдағы орындар кандидаттардың әртүрлі партиялық тізімдері үшін берілген сайлаушылар дауыстарының санына пропорциялы түрде бөлінеді. Төменгі шегі бар пропорционалды жүйені пайдаланған кезде Парламентке белгілі бір пайыздан кем дауыс алған партиялар өтпейді. Қазіргі уақытта, «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» заңына енгізілген соңғы толықтыруларға сай, ең төменгі шек – 5 % құрайды және дауыс беру, яғни сайлау бюллетенінде «бәріне қарсы» деген баған пайда болды.

Сайлаудың күрделі және ауқымды мәселелері көбінесе сайлау жүйелерінің қандай да бір түріне байланысты. Сайлау саяси институты жоғары билік органдарына кандидаттарды сайлау үшін сайлау жүйелерінің екі негізгі түрін белгілейді – мажоритарлық және пропорционалды.

Сонымен қатар көптеген демократиялық елдер, әсіресе Еуропада осы екі тәсілді біріктіреді, басқаша айтқанда, аралас дауыс беру түрін қарастырады.

Аралас сайлау жүйесі

Аралас (мажоритарлық-пропорционалды) сайлау жүйесі – олардың әрқайсысы бойынша бөлінетін депутаттық мандаттардың заңмен белгіленген санымен мажоритарлық және пропорционалды жүйелердің комбинациясы.

Аралас жүйелер – аралас сайлау жүйелері, бұл ретте депутаттық мандаттардың бір бөлігі (мысалы, жартысы) тұтастай елде партиялық тізімдер бойынша сайлау жолымен ауыстырылады, ал депутаттық мандаттардың басқа бөлігі бір мандатты округтерде мажоритарлық арқылы қалыптасады.

Оның қолданылуы артықшылықтарды біріктіруге және мажоритарлық, сондай-ақ пропорционалды жүйелердің кемшіліктерін толықтыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте саяси партиялар (сайлау бірлестіктері) кандидаттар ретінде сол адамдарды партиялық тізімнің құрамында сайлануға да мүмкіндік береді және мажоритарлы сайлау жүйесі арқылы бір мандатты (көп мандатты) сайлау округтері бойынша ұсынуға да мүмкіндік алады.

XXI ғасырдың «ақпараттық қоғам ғасыры» деп аталатынын ескерсек, қазіргі кезде соған сай, электронды демократия деген ұғым кең қолданысқа еніп отыр.

Электрондық демократия («е-демократия», «виртуалды демократия») – ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, ұжымдық ойлау (краудсорсинг) және әкімшілік процестер (ақпараттандыру, бірлескен шешімдер қабылдау – электрондық дауыс беру, шешімдердің орындалуын бақылау үшін негізгі құрал ретінде пайдаланумен сипатталатын демократия нысаны және т.б.) қолданылатын және жергілікті өзін-өзі басқару деңгейінен бастап, халықаралық деңгейге дейін саясаттың барлық деңгейлерін қамтитын демократияның заманауи түрі.

Мұнда бір ескеретін мәселе – «е-демократия» мен «электрондық үкіметтің» айырмашылығын ажырата білу керек. Шетелдік ғалым Стивен Клифт бұл тұрғыда мынаған баса назар аударады: «электрондық демократия (e-democracy) және электрондық үкімет (e-government) – бұл мүлдем басқа ұғымдар.

Егер соңғысы кез келген жерден және кез келген уақытта мемлекеттік қызметтерге қол жеткізудің жеделдігі мен ыңғайлылығын арттыруды білдірсе, онда біріншісі әрбір азаматтың саяси құқықтар мен бостандықтарын, саясатқа қатысу мүмкіндіктерін кеңейту үшін ақпараттық технологияларды пайдалануды білдіреді. Сол сияқты кейбір зерттеушілер (мысалы, әлеуметтанушы Игорь Эйдман) «е-демократия» терминінің орнына «желілік демократия» терминін қолдануды ұсынған.

3. Қазіргі Қазақстанның сайлау жүйесі

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы мемлекеттік билікті ұйымдастырудың негізгі қағидаты ретінде ерікті сайлауды, ал егемендікке ие әрі мемлекеттік биліктің бірден-бір көзі халық екенін анықтады. Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет.

Демократиялық сайлау – бұл бәсекелі, мерзімді және өкілдік сайлау, оның процесінде кең еркіндікке ие азаматтар билік құрылымдарына өздерінің өкілдерін балама негізде сайлайды. Бәсекелі сайлау осы сайлауға түрлі партиялардың және кандидаттардың қатысуына кепілдік береді. Олардың барлығы сөз, жиналыс, қозғалыс бостандығын, олардың саяси көзқарастары-

ның естілуі үшін және олар сайлаушыларға балама кандидаттарды ұсына алуы үшін қажеттінің барлығын пайдалана алады. Қазақстан Республикасының заңнамасы сайлаудың мерзімділігін, билік органдарында елдің әртүрлі әлеуметтік топтарының өкілдігін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Конституциясының 33-бабы Қазақстан Республикасының он сегіз жасқа жеткен азаматтарының тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген өзге жағдаяттарға қарамастан, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысу құқығына кепілдік береді. Сот іс-әрекетке қабілетсіз деп танығаң, сондай-ақ сот үкімімен бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтардың сайлауға және сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқы жоқ.

Қазақстан беделді халықаралық ұйымдардың белсенді мүшесі бола отырып, өзі қабылдаған ерікті және бәсекелі сайлау өткізу жөніндегі барлық міндеттемелерді ұстанады. Мемлекет Басшысын сайлау және Қазақстан Парламентін, сонымен бірге жергілікті өкілді органдарды құру біздің елімізде ұлттық заңнамаға және Жалпыға бірдей адам құқығы декларациясына (1948 ж.), Халықаралық азаматтық және саяси құқықтар туралы пактіге (1966 ж.), Еуропалық адам құқығы мен негізгі бостандықты қорғау туралы конвенциясына (№1 Хаттама, 1952 ж.), ЕҚЫҰ-ның Копенгаген кеңесінің құжатына (1990 ж.) енгізілген демократиялық сайлаудың жалпыға танымал принциптеріне сәйкес ашықтық және жариялық жағдайларында өтеді.

Сайлау және сайлану құқығы 1995 жылғы 28 қыркүйекте қабылданған «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңымен реттеледі.

Конституцияның және аталған заңның ережелеріне сәйкес Президентті, Парламент Мәжілісі мен жергілікті өкілді органдар депутаттарын, Қазақстанның жергілікті органдарының мүшелерін сайлау жалпыға бірдей, тең және төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жағдайында өткізіледі.

Қазақстан Президенті бес жыл мерзімге сайланады. Республика Президенті болып тумысынан Қазақстан азаматы, қырық жасқа толған, мемлекеттік тілді еркін меңгерген әрі осы елде соңғы он бес жыл тұратын Республика азаматы сайлана алады.

2019 жылғы 9 маусымда Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауы болды.

Қазақстан Президенттігіне кандидат болып 7 адам дауысқа түсті, олар сайлаушылар дауысының төмендегідей пайызын жинады:

- Ахметбеков Жамбыл Әужанұлы – 1,82 %;
- Еспаева Дәния Мәдиқызы – 5,05 %;
- Қосанов Әміржан Сағидрахманұлы – 16,23 %;
- Рақымбеков Төлеутай Сатайұлы – 3,04 %;
- Таспихов Амангелді Сатыбалдыұлы – 1,98 %;
- Тоқаев Қасым-Жомарт Кемелұлы – 70,96 %;
- Түгел Сәді-Бек – 0,92 %.

Қазақстан Парламенті – елдің жоғары өкілетті органы, тұрақты негізде жұмыс істейтін екі Палатадан: Сенаттан және Мәжілістен тұрады. Қазақстан Республикасының азаматтығы бар және оның аумағында соңғы он жылда тұрақты тұрып жатқан адам Парламент депутаты бола алады.

2022 жылға дейін Сенатты 49 депутат құрады. Қоғамның ұлттық-мәдени және өзге де елеулі мүдделерінің білдірілуін қамтамасыз ету қажеттілігі ескеріліп, бұрын Сенаттың он бес депутатын мемлекет Басшысы тағайындады. Сенаттың тағы 34 депутаты, әр облыстан, ел астанасы Нұр-Сұлтан, республикалық маңызы бар қалалар – Алматы мен Шымкент қалаларынан екі адамнан сайланады. Сайланған Сенат депутаттарының жартысы әрбір үш жыл сайын қайта сайланып отырды.

Қазақстан Президенті Қ. Тоқаев 2022 жылы 16 наурызда ел халқына арнаған Жолдауында Парламент құрамын өзгерту туралы бастама жасады. Президент ұсынысымен Парламент Мәжілісінің үштен бір бөлігінің (30 депутат) мажоритарлық сайлау жүйесі бойынша сайлануы азаматтардың бәсең сайлау құқығын жүзеге асыруға жол ашып, сайланбалы органдарға өзін-өзі ұсынуына кең мүмкіндіктер берді. Парламент Сенатындағы президенттік квотаның 15-тен 10-ға дейін қысқаруы, оның 5-і Қа-

зақстан халқы Ассамблеясының ұсынуымен жүзеге асуы президенттің заң шығарушы органға ықпалын азайтады.

Сондай-ақ Президент Қ. Тоқаев Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің орнына Ұлттық Құрылтай құруды ұсынды. Ұлттық Құрылтай қоғамдық диалогтың институционалдық моделін қалыптастырып, халық пен биліктің арасындағы алтын көпірге айналады.

ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың «Жаңа Қазақстан» құруға бағытталған саяси бастамаларын жүзеге асыру үшін еліміздің Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет болды, бұл өз кезегінде референдум өткізуге алып келді. 2022 жылғы 5 маусым күні Қазақстанда конституциялық реформаны жүзеге асыру мақсатында өткен жалпы халықтық референдумды ел халқының 77,18 % қолдап дауыс берді, сөйтіп, жаңа мазмұндағы Ата заңымыз қолданысқа енді.

Конституциялық жаңа өзгерістерге сәйкес, енді Қазақстан парламентінің Сенатында 50 депутат сайланады (әр облыс пен республикалық маңызы бар қалалардан 2 депутаттан) және 10 депутат президенттік квота (оның ішінде 5 депутатты Қазақстан халқы Ассамблеясы ұсынады) бойынша тағайындалады. Яғни Сенаттың он депутатын, оның ішінде бесеуін Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша Республика Президенті тағайындайды.

Сәйкесінше, парламент Мәжілісіндегі Қазақстан халқы Ассамблеясының 9 депутаттан тұратын квотасы жойылды. Нәтижесінде Мәжілістегі депутаттар саны 98-ге дейін қысқарды (депутаттардың 70 пайызы пропорционалды сайлау жүйесі бойынша партиялық тізіммен сайланса, қалған 30 пайызы мажоритарлық жүйе бойынша территориялық сайлау округтарынан қазақстандықтар арқылы сайланады). Яғни төменгі палатадағы жалпы саны 98 депутаттың 69-ы партиялық негізде, 29-ы тұрғындар арқылы сайланбақ. Тағы бір жаңашылдық, ендігі жерде белгілі бір территориядан сайланған депутат сол тұрғындарға берген сайлау алды уәделері мен өзіне жүктелген міндеттемелерін орындай алмаса, кері шақырылып, депутат мандатынан айырылады.

Парламент депутаттары енді Ата заңның 50-бабының 3-тармағына сәйкес, «Мәжіліс конституциялық заңда белгіленген тәртіппен аралас сайлау жүйесі бойынша: біртұтас жалпыұлттық

сайлау округінің аумағы бойынша пропорционалды өкілдік ету жүйесі бойынша, сондай-ақ бір мандаттық аумақтық сайлау округтері бойынша сайланатын тоқсан сегіз депутаттан тұрады».

Сенат депутаттарын сайлау жанама сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру жолымен жүзеге асырылады. Жасы отызға толған, жоғары білімі және кемінде бес жыл еңбек өтілі бар, тиісті облыстың, республикалық маңызы бар қаланың не Республика астанасының аумағында кемінде үш жыл тұрақты тұрып жатқан адам Сенат депутаты бола алады. Жасы жиырма беске толған адам Мәжіліс депутаты болуға құқылы.

Сенат депутаттарының өкілеттік мерзімі – алты жыл, Мәжіліс депутаттарының өкілеттік мерзімі – бес жыл.

VII сайланған ҚР Парламенті Мәжілісінің сайлауы 2021 жылдың 10 қаңтарында өтті. Сайлауға қатысқан бес партияның («Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы» сайлауға бойкот жариялап, қатыспады) үшеуі сайлаушылардың 7 %-дан астам дауысына ие болып, Мәжіліс құрамына кірді. Соңғы сайлаудың қорытындысы мынандай еді:

- Қазақстан халық партиясы (бұрынғы Қазақстанның Коммунистік Халықтық партиясы) – 659 019 сайлаушылар дауысына ие болды немесе 9,10 пайыз дауыс;
- «Нұр Отан» партиясы – 5 148 74 дауыс жинады немесе 71,09 пайыз дауыс;
- «Ақ жол» партиясы – 792 828 дауыс алды немесе 10,95 пайыз дауыс;
- «Ауыл» партиясы – 383 023 дауыс немесе 5, 29 пайыз дауыс;
- ADAL саяси партиясы (бұрынғы «Бірлік» партиясы) – 258 618 дауыс немесе 3,58 пайыз дауыс.

Осылайша, VII сайланған Мәжілісте «Нұр Отан» партиясында 76 депутаттық мандат, «Ақ жол» партиясында 12 депутаттық мандат, Қазақстан Халық партиясында 10 депутаттық мандат, Қазақстан халқы Ассамблеясында 9 депутаттық мандат болды (Ассамблеяның өкілдерінен депутаттарды сайлау бөлек, 2021 жылы 11 қаңтарда өтті).

Қазақстандағы сайлаудың және бір түрі – ол жергілікті өзін-өзі басқарудың өкілдік органы саналатын Мәслихаттардың депутаттарын сайлау.

Мәслихат – тиісті әкімшілік аймақтың жай-күйіне жауапты жергілікті өкілдік орган. Ол аймақ халқының қалауын, ықтиярын білдіреді және жалпы мемлекеттік мүддені ескере отырып, қабылданған шешімдерді жүзеге асыру шараларын белгілейді әрі атқарылу барысын бақылайды.

Мәслихаттарды жалпыға бірдей, тең, төте сайлау құқығы негізінде жасырын дауыс беру арқылы бес жыл мерзімге халық сайлайды. Қазақстанның жиырма жасқа толған азаматы мәслихат депутаты болып сайлана алады. Республика азаматының бір Мәслихаттың ғана депутаты болуға құқы бар.

2022 жылғы 5 маусымда өткен референдум нәтижесінде Конституцияға енген толықтырулар мен өзгерістер мәслихаттардың да қоғамдағы орны мен рөлін күшейтті. Мысалы, облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін тиісінше облыстың аумағында орналасқан мәслихаттар депутаттарының немесе республикалық маңызы бар қалалардың және астананың мәслихаттары депутаттарының келісімімен Республика Президенті қызметке тағайындайды.

Республика Президенті дауыс беру жүргізілетін кемінде екі кандидатураны ұсынады. Дауыс беруге қатысқан мәслихат депутаттарының көп дауысын алған кандидат олардың келісімін алды деп есептеледі. Мұның барлығы Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару органдарын дамытуға жаңаша серпін береді.

Саяси жүйе мен саяси тәртіптің легитимдігін қамтамасыз етуші механизм ретінде сайлаудың табиғатын, сайлау жүйелері мен сайлау институтының ерекшеліктерін меңгеру заманауи қоғамның саяси мәселелерін түсінуге, саяси үдерістер мен саяси қатысудың өзара байланыстарын зерделеуге көмектеседі.

Аталмыш тақырыптан алынған ақпарат пен білім студенттерге өздерінің сайлау құқықтарын білуін, сайлау науқандарында қолданылатын саяси технологиялар мен үгіт-насихатқа сын көзбен қарап, салиқалы таңдау жасауын, сайлауда саналы түрде дауыс беруін қамтамасыз етеді. Дауыс беру құқығының маңызын түсініп, саяси немқұрайлыққа ұрынбауға, абсентеизмге салынбауға үйретеді.

Өзін өзі бақылау және тексеру сұрақтары:

1. «Демократияның міндетті шарты – сайлау» дегенді қалай түсінесіз?
2. Сайлау жүйелері, оның түрлері мен принциптері деген не?
3. Қазақстандағы сайлау жүйесінің ерекшеліктері неде?

Әдебиеттер:

1. Джунусова Ж. Республика Казахстан: Президент. Институты демократии. – Алматы: «Жеті Жарғы», 1996. – 208 с.
2. Куртов А. Демократия выборов в Казахстане. Авторитарная трансформация. – М.: Асти-издат, 2001. – 368 с.
3. Дюверже М. Политические партии. – М.: Академический Проект, 2005. – 544 с.
4. Ачкасов В. Институты западной представительной демократии в сравнительной перспективе: учебное пособие. – СПб., 2006.
5. Абулкасова А., Кеңесов А. Саяси менеджмент негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
6. Жолдыбалина А., Урпекова А. Современные политические технологии: тенденции и тренды. – Астана, 2016. – 112 с.
7. Ким Л., Ақболат Д., Мәлік Ғ. Саяси маркетинг: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 246 б.
8. Насимова Г. Саяси технологиялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
9. Аннет Б., Биргит Б., Сатпаев Д. Казахстан: испытание «транзитом власти». – Лондон: Королевский институт международных отношений, 2019.
10. Риски и возможности проведения прямого голосования на выборах в местные органы самоуправления (на примере шести сел РК). – Алматы: Общественный фонд «Центр социальных и политических исследований «Стратегия», 2021. – 188 с.